

Жмака В. М.

Сумський фаховий коледж економіки і торгівлі

ДРІБНА ТА КУСТАРНО-РЕМІСНИЧА ПРОМИСЛОВІСТЬ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1920-ТІ РОКИ

У статті, використавши широке коло джерел, зокрема матеріали фондів Державних архівів Полтавської, Сумської, Харківської та Чернігівської областей; статистичні збірники та щорічники; періодичну пресу, автором здійснено спробу дослідити становище і розвиток дрібної та кустарно-ремісничої промисловості міст Лівобережної України в 20-ті рр. ХХ ст., тобто в умовах непу. Визначено її становище по містах регіону на початку 1920-х рр. порівняно із передвоєнним періодом, абсолютні дані та темпи зростання кількості закладів, зайнятих, специфіку галузевої структури в індивідуальному та кооперованому секторах по округових та неокругових містах станом на середину та кінець 20-х рр. ХХ ст. З'ясовано особливості політики держави та місцевих органів влади щодо міського кустарно-ремісничого виробництва, яка практично полягала в «зганянні» кустаря-одинака, приватника в кооперації, використовуючи для цього різні методи впливу: збільшення відсотку оподаткування, відмова в кредитуванні, обмеження в забезпеченні сировиною і збуту готової продукції та ін. Такі дії призвели до того, що на кінець 1920-х рр. більшість кустарів-одинаків було кооперовано. Відзначено, що дрібна й кустарно-реміснича промисловість, по суті, були лише джерелом надходження коштів, яких так потребували місцеве господарство та важка промисловість. З боку держави вона майже не мала підтримки. Показано сприйняття кустаря у суспільній свідомості в період непу, який владою змальовувався як підприємець, визискувач тощо. Разом із-тим підкреслено, що попри труднощі, які виникали перед міською дрібною і кустарно-ремісничою промисловістю протягом 1920-х рр., вона продовжувала розвиватися, залишаючись однією із провідних галузей, орієнтованих на задоволення повсякденного споживачього попиту. А головне, виконала головну функцію – забезпечення населення роботою та необхідною продукцією.

Ключові слова: місто, Лівобережна Україна, дрібна промисловість, кустарно-реміснича промисловість, кустар, кооперація, неп.

Постановка проблеми. Прийнято вважати, що промисловий потенціал країни вимірюється наявністю великих, потужних підприємств. Проте, не слід забувати і про дрібну та кустарно-ремісничу промисловість, яка займає свою нішу в економічному розвитку як окремих населених пунктів, так і цілих регіонів та країни загалом. 1920-ті рр., тобто роки нової економічної політики, стали для дрібної та кустарно-ремісничої галузі новою віхою в існуванні. Вивчення досягнень та прорахунків її розвитку в умовах непу є важливим і актуальним сьогодні, коли дрібнопромислове виробництво також переживає не кращі часи. Враховуючи це, звернення до історичного досвіду виглядає особливо доречним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку дрібної та кустарно-ремісничої промисловості України в 1920-ті рр. було предметом розгляду ще сучасників тих подій: роботи І. Гусарова [1], С. Зарудного [19], П. Рівного [43], В. Шевцова [49] та ін., у яких розглядаються різ-

номанітні аспекти функціонування даної галузі промисловості. В сучасній історіографії, вже під новим кутом зору, це питання у своїх працях досліджували Л. В. Нізова [35–36], М. М. Олійник [38], О. О. Сушко [46], О. В. Малишев [25], В. В. Олянич [39] та ін. З'являються роботи присвячені вивченню кустарно-ремісничої промисловості безпосередньо міст, зокрема Харкова – доробок О. Махоніної [32–34]. Таким чином, незважаючи на певні напрацювання, ще існують лакуни в дослідженні дрібної та кустарно-ремісничої промисловості міст України доби непу, зокрема Лівобережжя. Спробуємо деякі з-них заповнити.

Для написання статті використано комплекс джерел: матеріали фондів Полтавського, Сумського, Харківського, Чернігівського Державних архівів; статистичні збірники та щорічники; періодична преса.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити становище і розвиток дрібної та кустарно-ремісничої промисловості міст Лівобережної

України в 1920-ті рр., з'ясувати особливості її існування в умовах непу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дрібне й кустарно-ремісничє виробництво разом із великою, цензовою промисловістю були однією із головних складових економічної системи країни, її невід'ємною частиною. У 1913 р. кустарна промисловість України виготовила виробів на суму понад 210 млн. крб., що становило понад 18% загально-російського виробництва. Чисельність кустарів дорівнювала 415 тис. чол. [18, с. 448]. Проте буремні роки революції та громадянської війни, руйнівна політика воєнного комунізму, націоналізація і заборона торгівлі досить негативно вплинули на її стан і розвиток. Напередодні непу, як зазначає О. О. Сушко, в країні діяло 25,5% дореволюційної кількості кустарів [46, с. 118]. Тобто кустарно-ремісничє виробництво, як і решта галузей промисловості, перебувало в кризовому стані, потребуючи нових кардинальних і якісних змін.

Модернізаційні перетворення, які відбувалися у промисловості протягом 1920-х рр., не оминули й дрібної та кустарно-ремісничої галузі. Зокрема, в декреті ВЦВК і РНК РСФРР від 7 лютого 1921 р. говорилось, що кожний громадянин може вільно займатися кустарним промислом, а також організовувати дрібнопромислове підприємство. Так держава намагалась налагодити зв'язок між містом і селом, задовольнити потреби населення в необхідних товарах, а також мати потужне джерело надходження коштів для відбудови цензової промисловості. Після років розрухи і нестабільності неп дав надію ремісникам і кустарям на відновлення і розвиток власного виробництва. Результати не забарилися (враховуючи брак даних, подаємо відомості про стан дрібної і кустарно-ремісничої промисловості лише частини міст регіону). Наприклад, у Харкові станом на 1 травня 1921 р. нараховувалось 177 кустарів-одинаків, 1 жовтня цього ж року їх кількість уже становила 2 417 чол., а 1 вересня 1922 р. – 3 811 чол. [21, с. 40; 24, с. 91]. За даними Роменської повітової ради народного господарства у період 1921 – початку 1922 рр. у місті Ромни налічувалось 161 дрібне і кустарно-ремісничє виробництво, на яких було зайнято 335 чол. [8, арк. 1–26]. Отже, поступово дрібна і кустарно-ремісничє промисловість збільшують своє представництво. Станом на березень 1923 р. в Ізюмі, Кременчуці, Куп'янську, Лубнах, Прилуках, Ромнах, Гадячі і Лохвиці нараховувалось 4 553 подібні заклади, на яких було зайнято 5 964 чол. (без даних щодо м. Куп'янськ) [26, с. 25; 27, с. 32; 28, с. 23, 25; 29, с. 30; 30, с. 27; 31, с. 27–28].

Восени 1925 р. було проведено обстеження дрібної та кустарно-ремісничої промисловості в сільській місцевості. Однак деякі округи за власний кошт здійснили обстеження і міських поселень. Це зробили Харківська, Полтавська, Роменська, Прилуцька та деякі інші округи. Хоча у Харкові обстеження кустарно-ремісничої галузі не проводилось, дані за 1925 р. вираховано шляхом помноження даних за 1923 р. на визначений коефіцієнт. Через це результати по Харкову, очевидно, мають певну похибку. Все ж у 4 містах Харківської округи (Харкові, Богодухові, Вовчанську, Охтирці) налічувалось 10 288 закладів дрібної та кустарно-ремісничої промисловості, з кількістю працюючих – 15 687 осіб. Із цієї кількості на Харків припадало 87,7% закладів і 89% зайнятих у них осіб. В Охтирці знаходилося 744 дрібні та кустарно-ремісничі виробництва з 1 004 чол. працюючих на них, у Богодухові і Вовчанську відповідно 397 і 127 закладів та 449 і 266 працюючих [47, с. 142, 144–145]. У 4 містах Полтавської округи (Полтаві, Зінкові, Кобеляках, Краснограді) нараховувалось 4 655 одиниць закладів, які належали до дрібної і кустарно-ремісничої промисловості, на них було зайнято 6 480 чол. Як за числом закладів, так і кількістю зайнятих у них осіб першість була за округовим центром. У Полтаві розміщувалось 2 823, або 60,6% таких виробництв, на яких працювало 3 643 чол., або 56,2% зайнятих у даній галузі в містах округи. У Краснограді, Кобеляках та Зінкові кількість дрібних і кустарно-ремісничих закладів коливалась від 358 до 913 одиниць, а число працюючих від 574 чол. до 1 268 чол. [17, с. 2]. Відомості про дрібну та кустарно-ремісничу промисловість міст Роменської округи (Ромни, Гадяч, Лохвиця) підтверджуються не лише опублікованими статистичними даними, а й архівними матеріалами. У трьох містах Роменщини знаходилося 709 дрібних і кустарно-ремісничих виробництв, з яких на округовий центр припадало 182 заклади, 283 знаходилось у Гадячі і 244 виробництва розміщувалось у Лохвиці. Як бачимо, в округовому місті було значно менше дрібних і кустарно-ремісничих закладів, ніж у периферійних містах округи, але це не означало їх гірші можливості. Навпаки, даний факт свідчить про «скромніший» промисловий потенціал провінційних міст. Не маючи значної цензової промисловості в неокругових містах, дрібне й кустарно-ремісничє виробництво, по суті, перебирало на себе роль великих підприємств із забезпечення населення роботою, необхідною продукцією, відрахуван-

нями в бюджет тощо. Тобто це була свого роду альтернатива цензовій промисловості. Підтверджують це й периферійні міста Харківської округи. За даними 1926 р., у Харкові в кустарно-ремісничому виробництві було зайнято 14 441 чол., що становило 6,8% від загальної кількості самодіяльного населення міста, у той час як у Богодухові й Охтирці в даній галузі знаходилося відповідно 14,2% і 13,4% самодіяльних [10, арк. 33]. Це свідчить про більшу концентрацію і вагу кустарно-ремісничої промисловості в неокругових містах, ніж у потужному промисловому центрі, яким був Харків, де головну роль відігравало фабрично-заводське виробництво. До того ж, незважаючи на меншу кількість закладів, число працюючих на них у Ромнах було найбільшим – 467 осіб, що абсолютно не свідчить про їх гірші можливості. У дрібних і кустарно-ремісничих закладах Гадяча і Лохвиці кількість зайнятих становила 435 чол. і 362 чол. відповідно [6, арк. 16; 9, арк. 56–57; 45, с. 75]. В 1925 р. у Прилуках і Пирятині налічувалось 553 дрібні й кустарно-ремісничі виробництва із 1 121 чол., зайнятих у них. На округовий центр припадало 434 заклади і 879 працюючих, на периферійне місто відповідно 119 виробництв і 242 чол. працюючих [16, арк. 175–178].

Таким чином, у 1925 р. в 13 містах (4 округових і 9 неокругових) Харківської, Полтавської, Роменської і Прилуцької округ знаходилося 16 205 закладів дрібної і кустарно-ремісничої промисловості із числом зайнятих на них – 24 552 чол., що суттєво перевищувало показники початку 20-х рр. Зокрема в Ромнах на 1925 р. порівняно з 1921 р., кількість дрібних і кустарно-ремісничих виробництв зросла на 13%, число зайнятих у них збільшилось на 39,4%. У Харкові кількість кустарів-одинаків зросла більше ніж у 2,8 рази. Отже, віра в неперспективні результати. Якщо впродовж 1921–1922 рр. чисельність міських кустарів і ремісників в Україні дорівнювала трохи більше 100 тис. чол., то в 1925 р. їх кількість становила 156,8 тис. чол. [40, с. 202–203]. За даними, які наводить О. О. Сушко, посилаючись на результати перепису 1926 р., в українських містах знаходилося 180 600 промислових підприємств кустарно-ремісничого типу [46, с. 119]. Кількісний склад кустарно-ремісничої галузі в містах республіки дорівнював 218,9 тис. чол. [40, с. 205]. Однак, незважаючи на збільшення кількості кустарів, їх загальна чисельність жодним чином не могла дорівнятися до дореволюційного періоду. За даними на 1913 р. лише у 9 містах Харківської губернії налічувалось 52 804 ремісники, з яких 22 760 чол. становили

майстри, 18 529 робітників і 11 515 учнів [37, Ведомость «О количестве ремесленников в городах Харьковской губернии»]. Такий спад кустарно-ремісничої галузі на початку 1920-х рр., як і решти галузей виробництва, був закономірним наслідком руйнації народного господарства країни, викликані революцією і громадянською війною.

Особливу увагу держава приділяла кооперуванню дрібних виробників в артілі. Це робилося із метою протиставлення їх одноосібнику (приватнику), що давало змогу краще контролювати цю галузь промисловості. Так, у Кобеляках уже впродовж 1921–1922 рр. було організовано 9 кустарно-промислових кооперативних об'єднань, серед яких «Зоря», «Мило», «Культура» та ін. Значного розвитку досягла артіль «Зоря». У 1926 р. вона об'єднувала 105 робітників, зокрема 15 стельмахів, 15 столярів, 70 ковалів, 5 малярів [22, с. 401]. У Лубнах станом на травень 1924 р. (звіт про діяльність Лубенської камери округової інспектури праці за грудень 1923 р. – травень 1924 р.) існувало 8 артілей, на яких працювало 282 чол. Крім того, Лубенське округове кооперативно-продукційне об'єднання інвалідів у своєму складі мало ще 5 артілей, 2 з яких розміщувались у Лубнах, кількість зайнятих у них становила 31 чол., інші 3 інвалідні артілі знаходились у Миргороді, з числом працюючих 27 чол. [5, арк. 137–138, 155–157].

У цілому в містах Полтавської губернії за даними Полтавської губернської спілки кустарних та промислових кооперативів «Союз-Кустар» станом на 1 жовтня 1924 р. знаходилося 77 об'єднань, у яких було задіяно 2 420 осіб. Найбільше налічувалось металообробних артілей – 13, 12 займалось переробкою зерна, 11 – шевством, 10 – деревообробленням та ін. Кількість зайнятих у них осіб перебувала у межах від 28 чол. в артілях, які займалися переробкою шкір, до 644 чол., задіяних у шевських об'єднаннях [2, арк. 153–154]. Число артілей зростало й надалі. Цьому сприяла й боротьба з безробіттям, що відобразилась у відкритті нових об'єднань. Так, у 5 округових містах Полтавської губернії (Полтаві, Кременчуці, Ромнах, Лубнах, Прилуках) на 1 червня 1925 р. налічувалось 103 артільні колективи з 2 350 чол. працюючих. Найбільша їх кількість була в Ромнах – 32 об'єднання, 29 артілей знаходилося у Полтаві, від 13 до 15 колективів мала решта округових міст. Найбільше робочих місць припадало на артілі Полтави – 930 чол., в інших округових центрах їх чисельність становила від 177 чол. у Прилуках до 535 чол. в артілях Кременчука [4, арк. 12]. Подібна тенденція відбувалася по всіх містах регіону.

Слід відзначити й певну специфіку міст за напрямками розвитку дрібного й кустарно-ремісничого виробництва. Наприклад, в Ізюмі, Лубнах і Ромнах головним було шевське, кравецьке і кашкетно-шапкове виробництво (в Ізюмі на шевське виробництво припадало майже 50% закладів). У Гадячі та Лохвиці найбільше налічувалось шевських і кравецьких закладів, а також кузень. Головні кустарно-ремісницькі виробництва Прилук – кравецьке, кашкетно-шапкове і столярно-токальне. В Харкові на першому місці було шевське виробництво, потім виробництво шкіряного взуття, деревообробка і продукція із дерева та ін. Решта міст регіону також мали свої пріоритетні напрями в дрібній і кустарно-ремісничій галузі, що було обумовлено кон'юнктурою ринку та історичною традицією розвитку.

Проте розвиток кустарної промисловості, в цілому, відбувався власними силами кустарів без відчутної підтримки з боку держави. Навіть сама ВРНГ УСРР на початку вересня 1925 р., звертаючись до окрвиконкомів, округових відділів місцевої промисловості та місцевого господарства, визнає: «При этом должно быть полностью изжито укрепившееся до настоящего времени ненормальное положение, когда вопросам среднего и мелкого производства – арендной, кустарной и частной промышленности – не уделялось почти никакого внимания» [13, арк. 64]. Досить критичні слова на таку ситуацію в статті «Кустарна промисловість. (Минуле й сучасне)» висловив С. Зарудний, який зазначає, що ВРНГ УСРР, як і ВРНГ СРСР, так само ігнорувала кустаря. Таке ставлення позначилось і на взаєминах державної і кустарної промисловості: «Треба одверто сказати, що ми майже не зрушили з місця. І тепер ставлення держпромисловості до кустаря перейнято ворожістю й почуттям конкурента. Кустаря ігнорують, на нього не зважають» [19, с. 24, 26]. Вочевидь, зосередивши свою увагу і ресурси на відновлення великої, ценової промисловості, держава не в змозі була достатньою мірою допомагати й іншим галузям, зокрема кустарно-ремісничій. До того ж, вважала кустаря-одинака, дрібного виробника за капіталістичний елемент, який маючи певні фінансові ресурси, був здатний самотужки впоратися із відновленням і веденням своєї справи. Разом із тим вела з ним боротьбу, намагаючись обмежити його вплив на ринку, а також тримати під контролем так званий «капіталістичний, буржуазний» елемент, хоча саме в ньому радянське керівництво вбачало один із шляхів отримання коштів на відновлення великого виробництва. Отже, «ігнору-

вання» кустаря, на наш погляд, зовсім не виглядає як не догляд чи забуття, це була досить зважена і чітка лінія керівництва країни.

У подальшому підтримка кустаря (особливо одинака-приватника) виявилась доволі своєрідною. З одного боку, держава, не маючи достатньо фінансових ресурсів, намагалась залучити якомога більше приватного капіталу в промисловість, з іншого – заганяла приватника, кустаря-одинака в кооперативи, позбавляючи його можливості одноосібно керувати власним виробництвом, а отже, відвертала його від себе. Досить відверту, промовисту інформацію зустрічаємо в таємному матеріалі, розісланому ВРНГ УСРР від 14 травня 1926 р. всім окрвиконкомам, відділам місцевої промисловості та місцевого господарства «Про заходи щодо виконання постанов з'їздів партії в галузі місцевої та кустарної промисловості». Зокрема, в частині, яка стосується кустарної промисловості, зазначається, що розвиток кустарно-ремісничої промисловості мав мало догляду на місцях, через це розвивається стихійно, без нагляду держави, а тому обов'язково потрібно взяти цей процес під її регулювання. При цьому продовжувати і поширювати кооперування кустарів, на що слід звернути особливу увагу [3, арк. 30–31]. Тобто кустар-одинак, який на своїх плечах виніс усі труднощі відновлення даної галузі в початкові роки непу, об'єднуючись у кооперативи, позбавлявся можливості приватного виробництва, стаючи підконтрольним і залежним від держави.

Методи впливу на приватника для його кооперування були різні: обмеження в забезпеченні сировиною, збільшення податкового тягара, відмова у кредитуванні тощо. 12 травня 1925 р. ЦВК і РНК СРСР видали постанову про податкові пільги для міських кустарів і ремісників, спрямована вона була саме на активніше кооперування кустарно-ремісничої галузі: «Надаючи виключних пільг міським і сільським кустарно-промисловим товариствам (артілям), закони 12-V і 12-VI-25 року мали на увазі полегшити кооперування ремісників і кустарів-одинаків з метою утворення досконаліших форм виробництва й збуту продукції й зменшення в них приватно-капіталістичних початків» [49, с. 163]. Кустаря не сприймали за повноцінного суб'єкта діяльності. Так, роменська газета «Радянське життя» зазначала, що профспілки взагалі дивляться на кустаря як на нетрудовий елемент [42]. С. Зарудний у згаданій нами статті говорить, що в очах профспілок кустар – нерівноправний член радянського суспільства, він є підприємець, визискувач тощо. До того ж до 1925 р. кустар навіть не

мав виборних прав [19, с. 16]. Постановою 1925 р. виборчі права були надані лише кустарям-одинакам, а також членам міських та сільських артілей. Фактичне ігнорування кустаря поширювалось на інші важливі для нього питання. Зокрема, у жовтні цього ж року Роменське товариство кустарів-одинаків надіслало округовому виконавчому комітету доповідну записку, в якій просить допомоги вирішити деякі їхні проблеми. У записці зазначалося, що з кустарів-одинаків береться велика плата за приміщення, діють високі тарифи на електроенергію, що змушує кустарів відмовлятися від користування нею тощо. У цілому матеріальне становище кустарів-одинаків досить складне. Однак відомості, які би характеризували реакцію окривконкому, відсутні, хоча допомоги потребували 213 кустарів-одинаків (дані на 1 лютого 1926 р.) [7, арк. 61–62, 126–127].

Загалом позиція місцевих органів влади була суперечливою, що пояснюється коливанням між ідеологією і практичною доцільністю, віддзеркалюючи ставлення правлячої партії до кустаря. Зокрема, X з'їзд рад Сумщини, який відбувся навесні 1926 р., звертаючись до уряду, ставить перед ним завдання продовжувати курс на піднесення державної промисловості, водночас допомагаючи розвитку місцевої та кустарної. Але одразу зазначає: «Округовий з'їзд вважає за необхідне переглянути справу про надання пільг кустарним підприємствам – млинам, крупорушкам, олійницям і т. ін. в бік обкладання їх відповідними податками» [41]. Очевидно до таких «порад» у Центрі дослухались. Якщо робітники і службовці сплачували в середньому 1,5% податку на прибуток, то для кустаря порівняно з робітником він зростав більше ніж удвічі. Крім того, постійно збільшувались розміри промислового податку [48, с. 36–38]. Вже 1923/24 господарського року кооперативи сплачували податків на 25–50% менше, ніж приватні підприємства такої ж потужності. Розмір промислового податку становив 30–45 крб на півроку, таку суму не кожний кустар-одинак міг сплачувати без відчутної втрати для свого виробництва [40, с. 205]. Проте в місті, крім зазначених обставин, були й інші, а саме: «Висока квартирна платня, платня в школі за дітей, а також різні місцеві податки, які на кустарів припадали лише тому, що вони кустарі» [43, с. 171].

Сподівання дрібної і кустарно-ремісничої промисловості на фінансову підтримку з боку держави остаточно розбились, коли 18 грудня 1926 р. ВРНГ УСРР звернулася до окривконкомів із директивою у справі фінансування місцевої промисловості (до

якої належало дрібне й кустарно-ремісниче виробництво) з місцевого бюджету. Зокрема зазначалось: «Постановою вищих органів Союзу фінансування місцевої промисловості в 25–26 оп. р. виключається з Союзного та республіканського бюджету ... та повинно проводитись виключно з місцевих коштів» [6, арк. 104–105]. Отже, враховуючи те, що перевага віддавалась державним і кооперативним підприємствам і об'єднанням, а також зважаючи на хронічний брак коштів у місцевих бюджетах, кустарі-одинаки, приватники залишались без фінансової підтримки.

Незважаючи на таке ставлення влади до галузі, дрібна й кустарно-реміснича промисловість все ж поступово збільшують своє представництво у всіх містах регіону. Наприклад, у Кременчуці чисельність виробництв, які належали до дрібної промисловості в 1929 р. (за даними попереднього обстеження окрестатбюро), у 2,3 рази було більше ніж у 1923 р., становлячи 2 179 одиниць [23, с. 136–137]. У Сумах на 1 січня 1930 р. налічувалось 832 дрібних ремісничих підприємства, на яких було зайнято 1 359 чол. [20, с. 111]. Особливо в цьому відношенні відзначаються неокругові міста, які в даній галузі вбачали альтернативу цензовій промисловості, якої в периферійних містах було небагато.

Робота з кооперування кустарів-одинаків, розпочата в першій половині 20-х рр., продовжилася і в другій її половині, у деяких містах вона проводилася особливо активно. З протоколу засідання президії Ізюмської міської ради від 2 червня 1928 р., на якому відбувалось затвердження резолюції за доповіддю «Кустар-Кредиту», дізнаємося, що в місті кооперованих кустарів-одинаків налічувалось 258 чол., артілей – 6. У резолюції говориться про проведення роботи з відкриття нових кооперативних артілей, що дасть змогу залучити до кооперації 98% кустарів і ремісників міста. Крім того, міськрада пропонує правлінню «Кустар-Кредиту» в найближчому майбутньому взяти лінію, яка б дала можливість повністю охопити кооперацією все кустарно-промислове виробництво міста [12, арк. 60–61]. Поширилась така робота і в Прилуках. Це відмічає президія Прилуцької міської ради на своєму засіданні від 11 квітня 1929 р., на якому розглядалось питання про стан кустарної промисловості у місті. Зокрема, було констатовано загальний розвиток діяльності районної промислової спілки та звернено увагу на зростання її питомої ваги у господарстві округи й міста Прилуки. Це позначилося на збільшенні кількості промислових об'єднань у місті з 15 до

23 одиниць, зростанні чисельності кооперованого населення з 1 088 до 1 506 осіб, в прибутках Прилуцьких об'єднань, які за рік становили 29 616 крб. [15, арк. 33–34]. За даними Куп'янського промислово-кредитного кооперативного товариства «Промкоопкредит» у місті станом на 1 вересня 1929 р. нараховувалось 8 артільних об'єднань із кількістю працюючих 261 чол. [14, арк. 284–285]. У цілому по Україні за період 1926–1929 рр. кількість міських кооперованих кустарів і ремісників збільшилася із 92,1 тис. до 179,6 тис. чол., що становило 70–80% усіх кооперованих дрібних виробників республіки [40, с. 207].

Однак, незважаючи на те, що держава віддавала перевагу не приватнику, а кооперативним товариствам, надаючи їм преференції у вигляді першочергових замовлень, збуту виробленої продукції, певних пільг тощо, вона не могла повною мірою забезпечити їх нормальне безперебійне функціонування. Уже згадане нами засідання президії Прилуцької міської ради від 11 квітня 1929 р. серед недоліків, які перешкоджають роботі райпромспілки, називає: недостатнє забезпечення артілей сировиною; недостатність власних коштів і кредитів; високу орендну плату за приміщення та ін. Харківська спілка кустарно-промислової кооперації «Кустар-Спілка», також звертаючись до окрвиконкому від 21 лютого 1929 р., просить його вирішити проблему з постачанням спілки сировиною, оскільки забезпечення відбувається не більше ніж на 50%, що не дає змоги виконати «Кустар-Спілкою» виробничі плани 1928/29 операційного року, хоча на її продукцію є попит серед населення [11, арк. 1]. У Вовчанську взагалі кустарно-промислове товариство змушене було закрити деякі виробництва: «Найбільше навантажений шевський цех. Щодо інших цехів, то їх завантажено неповністю, тому що немає матеріалу, а деякі цехи, наприклад: бублейний, пекарський та трикотажний зовсім перестали працювати. Брак матеріалу дуже гальмує роботу товариства» [44, с. 12]. Тобто держава, яка намагалась витіснити приватника з кустарно-промислового ринку, отримати повний контроль над галуззю, сама була не в змозі забезпечити повноцінну діяльність свого дітища – кустарно-промислової кооперації. Проте відступів назад не відбулося, кооперування продовжилось і надалі, в деяких містах охоплюючи кустарне виробництво майже повністю.

Висновки. Таким чином, 1920-ті рр. стали непростим етапом розвитку для дрібної та кустарно-ремісничої промисловості, які змушені були пройти складний шлях відновлення і подальшого поступу. Дозвіл влади вільно займатися кустарним промислом помножений на добрі сподівання від непу дали віру кустареві в розвиток власного виробництва. У кожному місті кількість дрібних і кустарно-ремісничих закладів, як і зайнятих у них, збільшувалася із кожним роком, особливо в неокругових містах, де великі підприємства були представлені менше і, по суті, лише дрібне й кустарно-ремісниче виробництво було головною промисловою опорою економічного розвитку даних міст. Все ж довоєнного рівня досягти не вдалося, хоча до кінця відбудовного періоду кустар-одинак уже міцно стояв на ногах. Разом із тим, держава досить активно розпочинає кооперування кустарів в артілі, різні об'єднання, кооперативи. Цим вона намагалась знайти противагу і тримати під контролем кустаря-приватника, який все більше набирав економічної й суспільної ваги.

Дрібна й кустарно-реміснича промисловість, по суті, були лише джерелом надходження коштів, яких так потребували місцеве господарство та важка промисловість. З боку держави вона майже не мала підтримки, що в середині 20-х рр. визнає і сама влада. Наприкінці відбудовного періоду, врятувавши галузь і відродивши її, кустар-одинак, приватник став непотрібним. Він мав сплачувати більші податки, орендну плату, різні збори. З другої половини 20-х рр. фактично розгортається «полювання» на кустаря-приватника з метою залучення його до кооперації. У такій ситуації він змушений був або вступати до об'єднання, або ж, не маючи ні сировинної, ні фінансової підтримки, обтяжений податковим тягарем, згорнути свою діяльність. До кінця 1920-х рр. більшість кустарів-одинаків було кооперовано.

Отже, не дивлячись на різні труднощі й пертурбації в середині галузі, дрібна та кустарно-реміснича промисловість міст Лівобережної України впродовж 20-х рр. ХХ ст. продовжувала свій розвиток, залишаючись однією із важливих галузей промислового виробництва, виконуючи при цьому головну функцію – забезпечувала населення роботою і необхідною продукцією, надавала частині міських жителів засоби до існування.

Список літератури:

1. Гусаров І. Справа регулювання приватної промисловості. *Більшовик України*. 1927. № 10. С. 62–70.
2. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 327. 250 арк.
3. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 1241. Оп. 1. Спр. 3. 436 арк.

4. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 1503. Оп. 1. Спр. 446. 255 арк.
5. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 2068. Оп. 1. Спр. 58. 210 арк.
6. Держархів Сумської області. Ф. Р. 5594. Оп. 1. Спр. 521. 307 арк.
7. Держархів Сумської області. Ф. Р. 5698. Оп. 1. Спр. 123. 323 арк.
8. Держархів Сумської області. Ф. Р. 5704. Оп. 1. Спр. 306. 34 арк.
9. Держархів Сумської області. Ф. Р. 5855. Оп. 1. Спр. 50. 156 арк.
10. Держархів Харківської області. Ф. Р. 1296. Оп. 1. Спр. 82. 244 арк.
11. Держархів Харківської області. Ф. Р. 1296. Оп. 1. Спр. 235. 111 арк.
12. Держархів Харківської області. Ф. Р. 1639. Оп. 1. Спр. 489. 165 арк.
13. Держархів Харківської області. Ф. Р. 1643. Оп. 1. Спр. 74. 93 арк.
14. Держархів Харківської області. Ф. Р. 3550. Оп. 1. Спр. 77. 329 арк.
15. Держархів Чернігівської області. Ф. Р. 5318. Оп. 2. Спр. 161. 139 арк.
16. Держархів Чернігівської області. Ф. Р. 5644. Оп. 1. Спр. 58. 224 арк.
17. Дрібна та кустарно-ремісничя промисловість за обслідуванням 1925 року / Держстат УСРР, Полтав. окр. стат. бюро. Полтава : [б. в.], 1926. XXX, 60 с. (*Статистика Полтавщини в нових її межах; № 2*).
18. Енциклопедія народного господарства Української РСР : у 4 т. / редкол. : С. М. Ямпольський та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1970. Т. 2. 595 с.
19. Зарудний С. Кустарна промисловість: (Минуле й сучасне). *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР* : [зб. ст.]. Харків, 1927. С. 1–30.
20. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. Сумская область / гл. редкол. : П. Т. Тронько и др. Киев : Гл. ред. УСЭ, 1980. 698 с.
21. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. Харьковская область / гл. редкол. : П. Т. Тронько и др. Киев : Гл. ред. УСЭ, 1976. 722 с.
22. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Полтавська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. 1028 с.
23. Кременчуччина в цифрах на 1929 рік: До V-го округового з'їзду рад / Окр. стат. бюро. Кременчук : [б. в.], 1929. 207 с.
24. Кудлай О. С. Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства, 1921–1925. Харків : Кн. вид-во, 1961. 208 с.
25. Малишев О. В. Адміністративно-правові аспекти регулювання діяльності підприємств дрібної промисловості в Україні у 1917–1928 рр. *Право і безпека*, 2009. №1. С. 118–122.
26. Матеріали до опису округ УСРР: Ізюмська округа / ЦСУ УСРР. Харків : [б. в.], 1926. VIII, 44 с.
27. Матеріали до опису округ УСРР: Кременчуцька округа / ЦСУ УСРР. Харків : [б. в.], 1926. VIII, 56 с.
28. Матеріали до опису округ УСРР: Куп'янська округа / ЦСУ УСРР. Харків : [б. в.], 1926. VIII, 44 с.
29. Матеріали до опису округ УСРР: Лубенська округа / ЦСУ УСРР. Харків : [б. в.], 1926. VI, 50 с.
30. Матеріали до опису округ УСРР: Прилуцька округа / ЦСУ УСРР. Харків : [б. в.], 1926. VIII, 48 с.
31. Матеріали до опису округ УСРР: Роменська округа / ЦСУ УСРР. Харків : [б. в.], 1926. VIII, 48 с.
32. Махоніна О. Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості міста Харкова в період непу (1921–1928 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: Зб. наук. пр. Харків, 2012. Вип. 15. С. 189–196.
33. Махоніна О. Розвиток кустарно-ремісничої кооперації міста Харкова в роки непу (1921–1928 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: Зб. наук. пр. Харків, 2013. Вип. 16. С. 195–202.
34. Махоніна О. Державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки непу (1921–1928 рр.) *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: Зб. наук. пр. Харків, 2014. Вип. 17. С. 199–206.
35. Нізова Л. В. Одержавлення кустарно-ремісничої промисловості в УРСР (20–30-ті рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2001. 168 с.
36. Нізова Л. В. Промислова кооперація Радянської України в добу НЕПу. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 215 с.
37. Обзор Харьковской губернии за 1913 г. Харьков : Тип. губерн. правл., [б. г.]. 39 с.
38. Олійник М. М. Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період НЕПу. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 16–29.
39. Олянич В. В. Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР 20-х рр. XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Харків, 2011. № 939 : *Історія України*. Вип. 14. С. 65–70.
40. Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917–1937 / С. В. Кульчицкий и др. АН УССР, Ин-т истории. Киев : Наукова думка, 1987. 237 с.
41. Плуг і Молот. 1926. 15 травня.

42. Радянське життя. 1925. 29 травня.
43. Рівний П. Минуле та сучасне законодавство про кустарів і ремісників та їх організації. *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР* : [зб. ст.]. Харків, 1927. С. 170–182.
44. Робота Вовчанської міської ради за два роки, 1926/1927–1927/1928. Вовча : Вид-во Вовчан. міськ. ради, [б. р.]. 51 с.
45. Статистика Роменщини. № 1 / Держстат УСРР, Ромен. окр. стат. бюро. Ромен : [б. в.], 1927. 104 с.
46. Сушко О. О. Кустарні промисли в Україні періоду непу. *Пам'ять століть*. 2002. № 4. С. 117–125.
47. Харківська округа: Статистичний щорічник / ЦСУ, Харк. окр. стат. бюро. Харків : [б. в.], 1927. XII, 269 с.
48. Харьковщина в цифрах и фактах: Против троцкистско-меньшевистской оппозиции. [б. м.] : Пролетарий, 1928. 51 с.
49. Шевцов В. Оподаткування кустарів, ремісників і кустарно-промислових товариств: (Промисловий та прибутковий податок і місцевий збір). *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР* : [зб. ст.]. Харків, 1927. С. 158–169.

Zhmaka V.M. SMALL AND ARTISANAL INDUSTRY OF CITIES OF LEFT-BANK UKRAINE IN THE 1920's

In the article, using a wide range of sources, in particular, materials of funds of State archives Poltava, Sumy, Kharkiv and Chernihiv regions; statistical collections and yearbooks; periodical press, the author made an attempt to investigate the situation and development of small and artisanal and craft industry of the cities of Left-Bank Ukraine in the 20's XX century, that is, in nep conditions. Determined its position in the cities of the region in the early 1920's compared to the pre-war period, absolute data and growth rate of the number of institutions, employed, the specifics of the sectoral structure in individual and co-operated sectors in district and non-round cities as of the mid and late 20's XX century. The peculiarities of the policy of the state and local authorities have been clarified regarding urban artisanal and artisan production, which practically consisted in «driving» a lone artisan, a private in cooperatives, using different methods of influence for this: increase in the percentage of taxation, refusal to lend, restrictions in the provision of raw materials and the sale of finished products, etc. Such actions led to the fact that at the end of the 1920's. most single artisans have been cooperated. It is noted that the small and artisanal craft industry, in fact, they were only a source of funds, which the local economy and heavy industry so needed. On the part of the state, it had almost no support. The perception of the artisan in the public consciousness during the nep period is shown, which was portrayed by the authorities as an entrepreneur, exploiter, etc. At the same time, it is emphasized that despite the difficulties, which arose before the urban small and artisanal craft industry during the 1920's, it continued to develop, remaining one of the leading industries, focused on meeting everyday consumer demand. And most importantly, it has fulfilled the main function – to provide the population with work and necessary products.

Key words: city, Left-Bank Ukraine, small industry, artisanal and craft industry, artisan, cooperation, nep.